

Николина Хаджиева

МИТ И МИТОТВОРЧЕСТВО В ПРОЗАТА НА ЙОРДАН РАДИЧКОВ

Прозата на Радичков е своеобразен синтез на литература и митология. Без да губи националния си облик, тя е един от водещите гласове в съвременния световен процес на митологизация в литературата. Митосътворяващата тенденция у писателя има за свой единствен обект на познание и оценка нашето време. Специфичното мислене и световъзприемане на Й. Радичков му позволиха да създаде такъв художествен образ на света, в който социално-историческата реалност се прониква от фантастиката на мита. Интересът на писателя към древните пластове култура, към мита има своя логическа мотивировка. Световната култура на ХХ в. обръща поглед към дълбинните структури на човешкото съзнание, формирани през хилядолетията, към предлогичните, митологични представи за битието. От тази гледна точка става обяснимо странното съжителство на здрава логика и магизъм в изкуството на ХХ в., т. е. на онова, което, макар и условно, се обозначава с термина “магически реализъм”. Най-добрите образци в съвременната западноевропейска, латиноамериканска и руска литература са построени върху странното и безконфликтно съжителство на древни митове с реалната история.

В какво трябва да се търси взаимовръзката между митологичната представа и съвременната действителност в творбите на Й. Радичков. Митът притежава мощна сублимираща сила. Той преобразява и спасява живота, поддържа установения жизнен порядък. Законите, по които се строи митологичното мислене, са специфични. Митологичните образи и митологеми е невъзможно да бъдат описани на езика на логиката. Това са милиони повторения, сгъстени типове опити на органическото битие.

Й. Радичков създаде свой свят на собствени имена — Бомбето, Верблюда, Тенеца, Козята брада, Йеорглифа, Кентавъра, Дървената щипка за пране. Метаморфозата на живото и мъртвото, на видимото и невидимото, замяната на всички равнища, при което под външното подобие се разбира и вътрешното сходство — това са най-общите свойства на митологичното мислене у Радичков. Тоталният антропоморфизъм, мощната метафорична стихия, синкретизмът на различни нива на битието разкриват неговата връзка с “комплексното мислене” на митологичното съзнание.

Стремежът на Радичков е към повсеместно одухотворяване. Творчеството му е забележителен пример на една безкрайна анимистична проекция на човешкото през природата, животното и мъртвата вещ до одухотворените предели на мирозданието. Такива символи са Дървената кука (в едноименния разказ), Дефилето (в едноименния разказ), Лудата трева, Матрьошката, Спиралата и др. У Радичков обобщението изпълнява ролята на символ — Йона Мокрият влах, Крум Иванов, Лудият на селцето и т. н.

Основната причина за митологичната образност и ярката анимобразност е гледната точка на писателя. През целия си творчески път той изнася представата за детството като Обетована земя за вечен живот — идея, която го свързва с древните представи за вечността, намерили израз в образа на детето, което си играе с топка (“Едноминутно мълчание”). Детското начало е основата, върху която се градят митологичните му представи, защото най-близо до митологическото мислене стои синкретизмът на детското мислене. Такава е и гледната точка на неговите герои. Те притежават една абсолютна душевна свобода, с която се отдават на битието и променят света по логиката на своето съображение и чудачество. Като цяло героите на Радичков се отнасят към т. нар. “художествен примитив”. “Примитивът — отбелязва П. Зарев — е своеобразна философия. Обикновено примитивът се въвежда сред мита, което чупи времето и руши каузалната логика. Такъв ни се открива примитивът и у Радичков, и у някои негови епигони”¹. Примитивът в творчеството на писателя означава връзката с архаичната, с митологическата памет.

Човекът у Радичков става съизмерим с всечовешкото време и съвременник на вечността.

В плана на познанието на света и битието художественото мислене на твореца очертава спиралата — от космическата спирала до “нежната спирала” — човека. Идеята за спиралата пронизва взаимоотношенията между човека, природата и животното, бащата и сина, дома и пътя, центростремителната сила на културата и центробежната сила на цивилизацията. Художествената логика на мира символичен израз в цяла поредица от митологеми и архитипи.

Реалната и митопоетическата картина в Радичковото творчество се подрежда от митотворящите текстове за световното дърво, идеята за което пронизва митовете на всички народи по земята. Световното дърво подрежда вселената и в славянската митология. В различни вълшебни приказки, заклинания, поверия и погребални обреди е намерила израз славянската езическа представа за света на отвъдното, до който се достига посредством медитацията на световното дърво. Идеята за дървото на живота намира израз в представи и обичаи от продуциращ тип (Еньовден, Кострома, Бъдни вечер и др.). Реликти от митологемата световно дърво присъствуват и в приготвянето на обредни хлябове и писани яйца, и в произвеждането на “жив огън”, и в ритуала за съвмест-

но преминаване отвъд (Помана), в “зелен Георги”, лазарици, пеперуда, русалски игри и др. Чрез него добива смисъл не само опозицията живот — смърт, но и представата за две смърти (Бял бог, Червен бог); то е в основата на множеството противопоставни значения: щастие — нещастие, бяло — черно, четно — нечетно, изток — запад, ден — нощ, слънце — луна, земя — небе и др. За славянския фолклор е характерно и противопоставянето между Горна и Долна земя с цяла система от формули за влизане и излизане от единия в другия свят, свързани с образа на дървото — змей около ствола и птици на върха.

В българските коледни песни често се среща образът на райското дърво с птици на върха, които предсказват бъдещи събития и случки. А в българската апокрифна литература е разпространен образът на кръстното дърво, което става мост за влизане на душите в рая, средство за спасение и утвърждаване на живота. Такъв е примерът с апокрифа “Повест за кръстното дърво”.

Митологемата световно дърво определя времето и пространството в Радичковия тристепенен космос.

Разкрити погребения у славяните свидетелствуват за езически обичаи да се изгарят мъртвите, за да отидат душите им по-лесно на небето. За българското съзнание, чийто типичен изразител е Радичков, огънят не е символ на хаоса, а източник на живот. И това е съвсем естествено: народът ни, който като малко древни етнически общности знае магията да танцува върху огън, не може да не вярва в неговата обновяваща, възкресяваща мощ. Така и в “Барутен буквар” “живият български огън поглъща живот и едновременно дава живот”.

Й. Радичков често прибегва до аналогии между човешкия живот и дървото (“Последно лято”, “Прашка”).

Идеята за световното дърво в творчеството на писателя е свързана с проверка на човешките възможности, с граничната ситуация на посвещение на човека в нова, по-висша истина от тази, която той е узнал в предишния си живот.

Архаичната представа за битието и небитието сближава прозата на Радичков с баладичната традиция в българската литература — Хр. Ботев, Г. Раковски, А. Страшимиров, А. Каралийчев, Н. Фурнаджиев, Гео Милев, Ат. Далчев. Например в баладата “Хаджи Димитър” (Хр. Ботев) — цялата вселена е напрегнала сили да спаси героя от небитието. Слънцето е спряло на небето и чрез тялото на ранения очертава световната вертикала. Духът на Хаджи Димитър, съпроводен от добри митични същества, дири из вселената духа на Карджата. Смъртта си остава само граница за влизане в митологичния вечен живот. Смърт няма. Орлицата от вълшебните приказки пази сянка и чака търпеливо, за да изнесе, когато изтече кръвта, душата на горния свят, в клоните на вечното дърво. У А. Каралийчев (сб. “Ръж”) опозицията горе — долу е противопоставяне на бяло и черно.

В творчеството на Радичков ще намерим целия сложен комплекс от поня-

тия и представи за смъртта и за душата, характерни за българското и праславянското митологично съзнание и изобщо за архаичните представи на човечеството. Вратата на съзнанието в чудото съвсем не означава реалност на това чудо. Отношението на човека към смъртта е показател за отношението му към живота. У писателя, който с такава грижа се отнася към всичко живо и неживо, вратата в магическото има единствено обяснение и причина — жажда за безсмъртие. Тук спадат многобройните одухотворявания, метаморфози, превъплъщения на човека в шипков храст, в есенен лист, в снежен отпечатък, инкарнация на душата в кълвач (“Заяко”), във вълк (“Януари”), в таралеж (“Таралежът”) и т. н. Идеята за прехода се осъществява чрез цяла поредица от аналози на световното дърво — лудия, тенеца, балона, огъня.

Един от постоянните герои на Радичков е тенецът. Отвъдният свят на водния дух в “Януари”, “Заяко”, “Торлак пише писмо до торлаците” съвпада по смисъл с отвъдния свят в “Луда трева”. Смисълът на появата на отвъдния прищелец е в онази неочаквана гледна точка, от която се преоткриват драмата и величието на живота. Радичковият свят на магическото е отблясък на идеята за вечността в необратимия отрязък на краткия човешки живот — онтологичен критерий за неговите вечни стойности. Светът на отвъдното се строи в името на отсамното. Пребиваващият в другото измерение се измъчва от спомена за живота.

Съдбата на всеки човек според писателя е съдбата на този отвъден прищелец, застинал на границата между два свята — на крайното и на безкрайното, измъчван от драмата на духа, притиснат в телесната си обвивка. Но човекът е този, който може да връща мъртвия от смъртта в живота. Неговата памет противостои на времето. Така в творчеството на Радичков се появява мотивът за разпускане душите на мъртвите. У нас народната вяра е отделила дните от Цветница до Св. дух. През това време, отбелязва писателят, “няма никакъв смисъл да се ходи на гробища, защото никого няма там, всичко се е разпуснало и се е смесило с живите”². За това, колко дълбоко национална е Радичковата митична вселена, свидетелствува и книгата на Е. Томова “Забравени от небето” — документален запис на столетниците в Родопите, запазили в голяма степен фолклорно-митичните престапи на народа ни. Светът на Тъжина (от едноименния разказ), на Димитър (“Небето на Димитър”) е населен от сенките и духовете на всички, живели преди нас. Техните души са горе, при звездите — всяка звезда осветява пътя на живите.

“Неравнодушна” е и природата в творчеството на Радичков. Одухотворена, с многовековна памет, тя не само мисли, страда и се шегува, но и “вижда” човека и става негов мълчалив съдник. Мистично непроницаемо, това око свидетелствува за загадъчната връзка между човека и природата. То се среща в “Таралежът” — мистичен свидетел на безпорядъка, породен от нашествието на

цивилизацията. Ще го видим и в “Падането на Икар”. Гледат “недружелюбно” блатните очи в “Змийски сняг”. Всевиждащото око у Радичков има хаотичен произход, то е съпричастно на хаоса, на отвъдното и смъртта.

Но на разрушението в ценностен план се противопоставя авторовото съзидателство — във финала на “Спомени за коне”. Разказвачът почиства задръстеното кладенче — ритуално действие за завръщане при живота. И на припомняне, защото чистият извор, както и в “Кошници”, притежава памет, взема отражението на човека и го отнася в отвъдните светове. Според древните представи на много народи от Европа отражението на човека в река (или огледало) е отражение на неговата душа и да видиш своето отражение в река или в огледало, е предзнаменование за смърт. Смята се, че водният дух отвлича отражението на човека под водата. Аналогичен е смисълът и на оглеждане в огледало (началото на “Малка северна сага”).

С идеята за смъртоносния поглед е свързан и образът на верблюда, който се схваща като художествена емблема на Радичковото митотворчество. Той е обратната страна на божественото и съзидателно начало в живота.

Радичковият верблюд се превръща в синтетичен образ на отрицанието, персонификация на злото, грешното, разрушението, безпорядъка в природата. “Верблюд” е пример за съвременно митотворчество, на способност за свръхобщение на трайни и тъмни страни от човешкото поведение. Той няма персонален аналог във фолклорното съзнание на народа ни. В същността си е еманация на многовековни представи за отрицанието на позиция, враждебна на битието.

За Радичков “виждам” означава пространствена и времева свръхсетивност в смисъл на пробив през времето нагоре (бъдещето) и надолу по вертикала (миналото), за която той притежава историко-митическа памет и интуиция. Всевиждащото око е синоним на духовна проникателност, на съпричастност с истината, на стремеж за прозрение, или, казано на митологичен език — на видovitост³.

Радичков, отбелязва Г. Гачев, не познава страх от материята. За него материята е преди всичко памет. Човек разрушава материалните форми, но те отново се възстановяват след него, защото помнят своето предишно състояние.

Светът за Радичков е непостижим именно защото непостижимото в него е човекът. За него човекът е тайна. Идеята за непроницаемост тук идва от представата за дълбинност на човешкото битие. Писателят с еднакво внимание изследва човека “с подземие и сумрак в душата си” и “човека птица”, който се устремява към съзидателното начало в своя живот. Всевиждащото око на верблюда той съзира не само в хаоса и противоречието на битието, но и в отделния човек в частност. Вълкът, злото куче в човека, тъмата, бездната и др. са същес-

тва с остоничен произход и са форма на Радичковата антроподемонизация на света.

В духа на библейските сказания той внушава представата си за злото у жената, за разрушителното в нейната природа (“Къпещи се жени”).

Демоничното, страшното е възплътено и в образа на козята брада от едноименния разказ, който разкрива реалните, жизнените противоречия, социалните катаклизми на епохата. Козята брада надзърта в душата на Исай и ражда престъпленията, между ада и рая е разпъната и душата на Никола Турчина (“По водата”) и на монаха Доситей. В духа на митологичното е решен и образът на Левачето (“Прашка”).

Проблемът за двомирното битие на човека в нравствено-естетически план е поставен и в “Таралежът”. Радичков извършва преход от хармония в дисхармония, от щастие към нещастие, от необходимост към свобода. А чрез нея и към смъртта. Таралежът е премазан от свирепите грайфери на един автовлак. Именно след гибелта на таралежа започва бунтът на Е. С., който завършва с гибел за героя. Това е предизвикателството на езическото начало у човека, което е осмислено от автора като същностно, мощно — енергическо начало у личността.

Другата “бездна” у човека в творчеството на Радичков е духовното извисяване по вертикала нагоре, което става чрез паметта за вертикала надолу — до сказанието за Майстор Манол и даже още по-дълбоко в древния мит за Икар.

В мита за Икар е скрита енергията на идеалното начало в човешката съдба, на културата и цивилизацията. Тя пронизва всички религии и е една от най-разпространените митологеми в света. У Й. Радичков темата за Икар е неразривно свързана с проблема за духовното извисяване на народа ни, за оцеляването на човечеството, за ненакърнимостта на корена.

Реализацията на тази тема в “Опит за летене” и “Падането на Икар” е решена в духа на богатата ни национална традиция, свързана не само с образа на Майстор Манол, но и с народния ни епос като цяло.

Темата “опит за летене” у Радичков разкрива характера на националния ни космос, архаичните пластове на културата ни. Силата ѝ се кулминира от величествената природа (Балканите са обител на “летателни идеи”), а духовната ѝ свобода се ражда от борбата с инерцията на “земното”. Героите успяват да събудят Икар в себе си. Те се издигат високо, смесват се със сенки и птици, стъпват на някакъв небесен друм, където ангели отнасят душите на земните жители, и навлезли в други светове, повеждат разговор със своите мъртви. Това вече не са същите хора — те са вече други, приобщени към една тайна, голяма колкото живота. Писателят търси абсолютната, духовната свобода.

И в “Спомен за коне” писателят изобразява действителността от две гледни

точки — митично минало и реално настояще. Единият свят се строи върху развалините на другия.

Големите обобщения в творчеството на Радичков се раждат от неразривната връзка на съвременното и от звука на миналите векове, оживяващи в традицията, когато до човека достига полъхът на вечността. Извиквайки на живот древни образи, представи и понятия, авторът показва невероятната способност да насели с живот пространствата на своя спомен, да възкреси една вселена.

БЕЛЕЖКИ

¹ П. Зарев. Теория на литературата, Т. I. С., 1979, с. 193.

² Й. Радичков. Луда трева. Варна, 1980, с. 104—105.

³ В южнославянския фолклор има божество Видо — Видовден.